

УДК 347

Донська Л. Д.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ДІЯМИ В ПРОЦЕСІ КОНТРОЛЮ ТА ШКОДОЮ

Проблемність причинного зв'язку між діями (бездіяльністю) в процесі контролю та шкодою умовлена двома чинниками. Першим із них є те, що спричинюючий імпульс при цьому іде зазвичай від бездіяльності, роль якої як причини є недостатньо ясною і на практиці і в теорії. Другим чинником є нездатність незалежною здійснення контролю породити певні наслідки без участі інших причин, а питання про причинний зв'язок при множинності причин залишається на цей час невирішеним. За таких умов інтереси учасників майнових відносин не отримують належного відображення в актах законодавства, а права, що закріплені в них, – належного захисту. Зауважимо, що обов'язок відповідних осіб здійснювати контроль може мати виключно цивільно-правовий характер, цей обов'язок може бути публічно-правовим, а може бути одночасно і публічно-правовим і приватно-правовим. В цій статті автор не буде зосереджуватись над особливостями відповідних правовідносин, оскільки її метою є аналіз причинного зв'язку.

Відповідно до ч. 22.6 ст. 22 Закону «Про платіжні системи і переказ грошей в Україні» [1] обслуговуючий платника банк зобов'язаний перевірити відповідність номера рахунку платника і його коду (ідентифікаційного номера, за його наявності, тощо) та приймати цей документ до виконання тільки у разі їх збігу. Крім цього, обслуговуючий платника банк перевіряє повноту, цілісність та достовірність цього розрахункового документа в порядку, встановленому Національним банком України. У разі недотримання зазначених вимог відповідальність за шкоду, заподіяну платнику, покладається на банк, що обслуговує платника.

Національний банк України реалізував надане йому згадане вище повноваження та затвердив Указівки щодо заповнення реквізитів розрахункових документів на паперових носіях, їх реєстрів і заяви про відкриття акредитива (додаток 8 до Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті [2]). Відповідно до п. 2.3 названої Інструкції відповідальність за правильність заповнення реквізитів розрахункового документа, в тому числі номерів рахунків і кодів банків, суми податку на додану вартість і кодів бюджетної класифікації, несе особа, яка оформила цей документ і подала його до обслуговуючого банку. Крім того, Національний банк України приписав банкам перевіряти відповідність заповнення реквізитів розрахункових документів клієнтів вимогам зазначених Указівок (п. 2.4 названої Інструкції). При цьому в Інструкції повторюється правило про відповідальність банку за шкоду, заподіяну платнику (ініціатору переказу грошей).

Викладені положення актів законодавства виявляються вкрай складними для застосування. Ця складність дещо збільшується при здійсненні переказу грошей на рахунки нерезидентів в іноземній валюті. В таких випадках на уповноважені банки також покладається обов'язок перевірки відповідності заповнення реквізитів платіжних доручень в іноземній валюті та повернення платіжних доручень в

іноземній валюті без виконання, якщо в них хоча б один із реквізитів не заповнений або заповнений неправильно (п. 4.9 Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання [3]). Крім того, приписується, щоб резиденти при переказуванні коштів на користь нерезидентів у відповідних випадках додавали до платіжних доручень документи, що є цивільно-правовою підставою перерахування коштів – договори з нерезидентами, оформлені відповідно до вимог чинного законодавства України, або інший документ, який має силу договору, а також документи, які свідчать про фактично надані послуги, виконані роботи чи передані права інтелектуальної власності (п. 1 постанови Правління Національного банку України “Про переказування коштів у національній та іноземній валюті на користь нерезидентів за деякими операціями” [4]). У випадках, на які не поширюється чинність названої постанови, діють п. 4.4; 4.5; 4.10 названого вище Положення, що також передбачають обов’язок платника надавати уповноваженому банку документи, що підтверджують законність платежу, та обов’язок банку повернути платіжне доручення за відсутності таких документів.

Якщо йдеться про переказ грошей в межах України, то є ще одна сторона, що приймає участь у відповідних правовідносинах та несе певні обов’язки. Це – отримувач коштів, який у випадках, коли він є неналежним, зобов’язаний протягом трьох робочих днів від дати надходження повідомлення банку-порушника про здійснення помилкового переказу ініціювати переказ еквівалентної суми грошей банку-порушнику, за умови отримання повідомлення цього банку про здійснення помилкового переказу (ч. 35.1 ст. 35 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”).

Отже, зобов’язаними належне оформляти документи на переказ грошей і відповідальними за виконання цього обов’язку є клієнти банків – платники. Неналежне виконання зазначеного обов’язку може бути причиною настання шкідливих наслідків.

Іншою особою, дії чи бездіяльність якої стали причиною негативних наслідків неправильного переказу коштів, є банк, який неналежне виконав свій обов’язок перевірити правильність оформлення документа на переказ грошей, наявність та відповідність закону підстави для перерахування коштів. Є ще одна особа, бездіяльність якої знаходиться в причинному зв’язку із шкідливими наслідками, які виникли на боці платника внаслідок неправильного переказу грошей. Це – одержувач коштів, який не виконав свого обов’язку повернути безпідставно отримані гроші платникові в строк, передбачений ч. 35.1 ст. 35 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні”.

Якщо як наслідок неправильного переказу коштів розглядати втрату платником грошової суми, що дорівнює сумі списаних з рахунку платника та неправильно перерахованих коштів, то у випадках неправильного перерахування коштів в межах України причинами мають визнаватись дії (бездіяльність) і самого платника, і банку, і одержувача коштів, тобто, наявним є причинний зв’язок між діями кожного із названих суб’єктів і втратою грошових коштів платником. Дії (бездіяльність) кожного

із цих суб'єктів мають ознаки правопорушення, що має цивільно-правове значення. Зазвичай цим діям (бездіяльності) притаманна ознака вини. Можна стверджувати, що стосовно кожного із цих суб'єктів може ставитись питання про їх цивільно-правову відповідальність.

Надалі вибір відповідальної особи має здійснюватись в умовах відсутності достатнього нормативного матеріалу, до якого необхідно внести відповідні доповнення. Логічним було б відповідальним за завдані платникові неправильним списанням з його рахунку та переказом грошей збитки визнати перш за все отримувача цих коштів, який не тільки порушив свій обов'язок повернути кошти, а і безпідставно отримав грошову суму, що дорівнює сумі збитків на боці платника. Якщо на момент розгляду спору судом ця особа втратила правоздатність (фізична особа померла та відсутня можливість пред'явлення вимоги до спадкового майна; юридична особа ліквідована), можливе пред'явлення вимоги до банку, що має нести субсидіарну відповідальність пропорційно мірі завдання. Відповідно до ч. 1 ст. 616 ЦК, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора (таким в правовідносинах, що розглядаються, є платник), суд відповідно зменшує розмір збитків, які стягуються з боржника.

Але, як повідомлялося в пресі [119], господарський суд при вирішенні конкретного спору такого змісту, не залучив до участі у справі іншого відповідача (особу, яка отримала грошові кошти) і навіть не зменшив розмір збитків, які було стягнуто з банку, з урахуванням вини позивача (платника, який неналежно оформив платіжне доручення).

Подібна справа, розглянута Господарським судом Автономної Республіки Крим, була пов'язана з перерахуванням за дорученням платника (клієнта банку) валютних коштів нерезиденту. В цьому випадку банк прийняв платіжне доручення, на якому не було другого підпису (головного бухгалтера), що порушувало п. 2.4 Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання. Крім того, до платіжного доручення було додано світлокопію зовнішньоекономічного контракту, що було кваліфіковано судом як порушення п. 4.4 того ж Положення. В цьому випадку також не було враховано ту обставину, що поряд з банком, який припустився формального порушення, є особа, що отримала неправильно переказані кошти. Суд взагалі не досліджував питання про те, чи були причинені банком клієнту (платнику) збитки. Вирішення цього питання залежало від того, чи було на стороні платника цивільно-правове зобов'язання перед нерезидентом. Якщо зобов'язання щодо сплати грошової суми на боці платника дійсно було, то підстав для стягнення збитків з банку не було із-за відсутності збитків на боці платника: до перерахування коштів у платника були кошти на поточному рахунку в банку, але ж були і грошові зобов'язання перед нерезидентом (кредиторська заборгованість) в тій же сумі; після списання коштів грошей не стало на рахунку платника в банку, але ж не стало і зобов'язання щодо сплати тієї ж грошової суми (кредиторської заборгованості). Між тим, рішення суду першої інстанції не було скасоване або змінене ні апеляційним, ні касаційними судами.

У наведених випадках суди твердо стояли на позиції прямого причинного зв'язку, який вони вбачали між діями (бездіяльністю) банку та збитками, які нібито настали на стороні платника, що подав неналежне оформлені платіжні документи. Оскільки між діями платника, що теж мали ознаки правопорушення і вини, та збитками, які виникли на його ж стороні, знаходились дії (бездіяльність) банку, що теж мали цивільно-правове значення, причинний зв'язок між діями платника і шкідливими наслідками не було визнано прямим, що і стало для суду підставою для стягнення всієї суми збитків з банку.

Така судова практика не витримує будь-якої критики, вона не ґрунтується на законі, а має місце ця практика виключно внаслідок недостатньої визначеності в розуміння причинного зв'язку. Положення, що містяться в актах законодавства і стосуються причинного зв'язку, в принципі, давали можливість для правового вирішення спору: відшкодуванню підлягають збитки, що завдані (ст. 22, 623 ЦК). Відповідно до ч. 22.6 ст. 22 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” відшкодуванню також підлягає шкода, яка заподіяна. Досить визначенням є і положення ч. 1 ст. 616 ЦК про зменшення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню, “якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора”. Наведені положення не дають ніяких підстав для визнання одних видів причинного зв'язку (прямого або необхідного) підставою відповідальності і невизнання такою підставою інших видів причинного зв'язку (непрямого або випадкового), а тим більше – для ігнорування причинного зв'язку дій чи бездіяльності одного суб'єкта і визнання причинного зв'язку тільки між діями іншого суб'єкта та шкідливими наслідками, які настали. Але ж правотворчі органи не повинні очікувати, коли ж суди змінять свою практику, що склалася під впливом недостатньої визначеності законодавства. Тому радикальні зміни в практиці вирішення майнових спорів можуть настати за умови включення до Цивільного кодексу легального визначення причинного зв'язку, яке б визнавало цивільно-правове значення як за прямим так і за опосередкованим причинним зв'язком, як за необхідним, так і за випадковим причинним зв'язком.

Що стосується розрахунків, то до Закону “Про платіжні системи і переказ грошей в Україні” слід включити положення про відповідальність платника за неправильне оформлення платіжних документів на переказ грошей (на цей час таке положення включене тільки до п. 2.3 Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті). Положення абзацу першого ч. 22.6 ст. 22 Закону “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” (“У разі недотримання зазначених вимог відповідальність за шкоду, заподіяну платнику, покладається на банк, що обслуговує платника”) слід викласти в новій редакції, яка може бути такою: “У разі недотримання зазначених вимог на банк може бути покладена відповідальність за збитки, що виникли на стороні платника у зв'язку з неправильним списанням з його рахунку та переказом коштів, за умови, що відповідна грошова сума не може бути стягнута з одержувача платежу. При стягненні з банку збитків, завданих неправильним списанням з рахунку платника та перерахуванням коштів, слід враховувати, що збитки виникли також внаслідок винних дій платника”.

Повстає також питання про можливість надання цивільно-правового значення публічно-правовим обов'язкам інших органів та організацій, їх посадових осіб здійснювати контроль та перевірки. Уявляється, що у всіх випадках здійснення такого контролю відповідні державні органи, органи місцевого самоврядування, а також госпрозрахункові державні організації (підприємства), підприємства, засновані на інших формах власності, ніж державна або комунальна, мають нести майнову відповідальність перед третіми особами за шкоду, що знаходиться в причинному зв'язку з діями чи бездіяльністю їх посадових осіб, які неналежно здійснювали відповідний контроль.

Підставою для відповідальності в таких випадках є, зокрема ст. 56 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень, а також ст. 1172-1174 ЦК.

Розподіл відповідальності між відповідним контролюючим органом (зокрема державою) та володільцем відповідного об'єкта контролю має здійснюватись відповідно до міри завдання. При цьому слід враховувати, що шкода, завдана органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим, органом місцевого самоврядування відшкодовується незалежно від вини цього органу чи його посадових або службових осіб.

Є підстави для постановки та обговорення питання про доцільність правила про відповідальність незалежно від вини у випадках, що розглядаються. Але тут хотілось б звернути увагу тільки на необхідність однакового вирішення цього питання стосовно як державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, що здійснюють контроль з метою забезпечення благополуччя населення, прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, так і підприємств, яким такі функції надані в силу закону.

Гострота проблеми безпеки морського судноплавства обумовлює не тільки пред'явлення до судновласників жорстких вимог, а і здійснення в широкому спектрі державного нагляду за мореплавством. Цей нагляд здійснюється капітаном морського торговельного порту та підпорядкованою йому інспекцією державного портового нагляду, як це передбачено Положенням про капітана морського торговельного порту України [5], Положенням про інспекцію державного портового нагляду морського торговельного порту [6] та Положенням про Головну державну інспекцію України з безпеки судноплавства [7]. Виникає питання про причинний зв'язок між порушенням судновласником встановлених законодавством вимог до стану судна, порушенням порядку здійснення державного нагляду Інспекцією державного портового нагляду, з одного боку, та негативними наслідками, що виникли в результаті таких порушень, – з іншого. На думку автора, немає будь-яких підстав заперечувати наявність такого причинного зв'язку, оскільки недопущення як порушень судновласником обов'язків щодо стану судна, так і порушень Інспекцією державного портового нагляду порядку здійснення нагляду, виключало б настання негативних наслідків. Нормативно-правові акти також не виключають

відповідальності як судновласника, так і морського торговельного порту, який має відповідати за дії посадових осіб інспекції державного портового нагляду. Разом з тим, не можна не враховувати, що за відсутності нормативно-правових перешкод для покладення відповідальності на морський торговельний порт в Кодекс торговельного мореплавства [8] закладена інша "ідеологія". Достатньо звернути увагу на обмеження відповідальності порту за аварійні морські події десятима відсотками аварійного лоцманського фонду і десятима відсотками аварійного фонду служби регулювання руху суден (ст. 98, 114 КТМ [124]). Як би законодавець не вирішував питання про розподіл відповідальності, про яку йдеться, між судновласником та портом, зрозуміло, що порушення порядку здійснення державного нагляду Інспекцією державного портового нагляду не може вважатись причиною відповідних негативних наслідків.

Відповідно до ст. 22, 38 КТМ технічний нагляд за морськими суднами, незалежно від форм власності і їх власників, та їх класифікація здійснюється класифікаційним товариством, яке видає власникові судна свідоцтво про придатність до плавання, обмірне свідоцтво та інші суднові документи. Класифікаційним товариством, що створене в Україні, є Регістр судноплавства України. Положення про Регістр судноплавства України затверджене Кабінетом Міністрів України [9]. До Регістру судноплавства України не можуть застосовуватись положення про особливості відповідальності державних органів (незалежно від вини), оскільки Регістр діє на правах державного підприємства на засадах господарського розрахунку (п. 2 Положення про Регістр судноплавства України). За наявності причинного зв'язку між шкодою та порушенням, якого припустився Регістр та його посадові особи, та інших передбачених законом умов можливе покладення на Регістр судноплавства України обов'язку відшкодування шкоди відповідно до міри завдання (іншими відповідальними особами можуть бути власник судна, юридична особа, що здійснювала будівництво або ремонт судна).

Широкі повноваження на здійснення контролю та нагляду надаються органам стандартизації, метрології та сертифікації, що входять до складу Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики. Крім того, в цій сфері діють органи з сертифікації продукції, що не мають статусу державних органів. В зв'язку з цим викликає інтерес зміст Декрету Кабінету Міністрів "Про стандартизацію і сертифікацію" [10]. Названому Державному комітету надає повноваження затверджувати державні стандарти призначати органи з сертифікації продукції (ст. 14 того ж Декрету). Спеціальні правила про відповідальність названого Комітету та органів, що входять в його структуру, в Декреті не встановлюються, але на Комітет та його органи, як і на підприємства, установи, організації, що затвердили нормативні документи із стандартизації (до таких нормативних документів належать і державні стандарти), покладається відповідальність. При цьому в ст. 8 Декрету не встановлює, яку ж саме відповідальність несуть суб'єкти, що затвердили нормативні документи із стандартизації. Маючи на увазі загальні правила Цивільного кодексу України про відшкодування шкоди, слід визнати, що зазначені суб'єкти можуть нести обов'язок щодо відшкодування шкоди, якщо буде встановлено причинний зв'язок між порушенням, що полягає в незаконному

затвердженні стандарту чи технічних умов, та шкодою, що виникла на боці третіх осіб. При цьому не виключається відповідальність і інших осіб (розробників нормативних документів, осіб, які проводили їх експертизу), яка (відповідальність) має розподілятися пропорційно мірі завдання.

Більш визначені і жорсткі правила названий Декрет встановлює щодо органів з сертифікації, які припустилися порушення при проведенні обов'язкової сертифікації. Якщо зазначений орган припустився такого порушення, відповідальність національного органу з сертифікації, яким є Державний комітет з питань технічного регулювання та споживчої політики, виключається. Це впливає із ст. 20 Декрету, хоч цей Комітет призначає органи з сертифікації продукції і, в принципі, не виключається наявність причинного зв'язку між порушенням, якого припустився Комітет при призначенні органу із сертифікації, та шкодою.

Але ст. 20 Декрету звільняє від відповідальності за збитки, завдані споживачам, і шкоду, завдану природному середовищу порушенням правил сертифікації або необгрунтованою чи неправомірною видачею сертифіката відповідності, не тільки згаданий Комітет, а і підприємства, які є виготовлювачами продукції, що була неправомірно сертифікована. Немає будь-яких підстав заперечувати наявність причинного зв'язку між діями чи бездіяльністю як виробника неправомірно сертифікованої продукції, так і органу, що проводив обов'язкову сертифікацію, та шкодою, завданою неправомірно сертифікованою продукцією споживачам та навколишньому природному середовищу. Але ж і законодавець не був позбавлений права звільнити виробника продукції від відповідальності в таких випадках. Проте рішення, яке прийняв законодавець, навряд чи є доцільним: за наявності всіх загальних умов цивільно-правової відповідальності виробник продукції має нести обов'язок щодо відшкодування шкоди, завданої продукцією, яка була неправомірно сертифікована.

Широкі повноваження щодо контролю і нагляду за станом транспортних засобів і умовами їх експлуатації надаються органам внутрішніх справ та іншим державним органам.

Проте будь-яке положення про цивільно-правову відповідальність органів, що здійснюють перевірку, не встановлюється. Уявляється, що така відповідальність не виключається згідно з загальними правилами. При цьому має враховуватись ступінь завдання шкоди.

Викладене стосується численних інших державних органів, що здійснюють перевірки і контроль.

Література:

1. Про платіжні системи та переказ грошей в Україні: Закон України від 05.04.2001// Офіційний вісник України, 2001, № 17, ст. 801.
2. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті. Затв. постановою Правління Національного банку України від 21.01.04 № 22// Офіційний вісник України, 2004, № 13, ст. 98.
3. Положення про оформлення та подання клієнтами платіжних доручень в іноземній валюті, заяв про купівлю або продаж іноземної валюти до уповноважених банків і інших фінансових установ та порядок їх виконання. Затв. постановою Правління Національного банку України від 05.03.03 № 82// Офіційний вісник України, 2003, № 13, ст. 584.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ДІЯМИ В ПРОЦЕСІ КОНТРОЛЮ ТА ШКОДОЮ

4. Про переказування коштів у національній та іноземній валюті на користь нерезидентів за деякими операціями: постанова Правління Національного банку України від 30.12.03 № 597// Офіційний вісник України, 2004, № 6, ст. 340.

5. Положення про капітана морського торговельного порту. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 18.10.00 № 573// Офіційний вісник України, 2000, № 45, ст. 1968.

6. Положення про інспекцію державного портового нагляду морського торговельного порту. Затв. наказом Міністерства транспорту України від 18.10.00 № 574// Офіційний вісник України, 2000, № 45, ст. 1969.

7. Положення про Головну державну інспекцію з безпеки судноплавства. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.98 № 2098// Офіційний вісник України, 1998, № 52, ст. 1953.

8. Кодекс торговельного мореплавства України. Прийнятий Верховною Радою України 23.05.95// Відомості Верховної Ради України, 1995, N 47, ст. 349.

9. Положення про Регістр судноплавства України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 08.06.98 № 814// Офіційний вісник України, 1998, № 23, ст. 829.

10. Про стандартизацію і сертифікацію: Декрет Кабінету Міністрів України від 10.05.93 № 46-93// Зібрання законодавства України. Т. 6. – К.: Ін Юре, 2000, 6(ДКМ)14.

Надійшла до редакції: 28.04.2006 р.